

DYNAMICS OF CULTURAL VARIATIONS IN THE MEZIN MICRODISTRICT ON THE BANKS OF DESNA (THE DNIEPER TRIBUTARY)

Archaeological studies of the Mezin microdistrict near the town of Novgorod-Seversky have begun, mainly, from sensation excavations of the Mezin paleolithic site. The archaeological museum was opened in Mezin in 1965. Over 30 years have passed since that time. Continuous researches carried out in the 25 km-long territory have revealed over 60 sites, among them 14 mid-Dnieper, 31 Mariyanovka, 35 Sosnitsa, 8 Lebedovka sites. The latter were changed by at least 13 pre-Yukhnovian settlements, in their layers some things made of iron were found. It appears that development of a chain consisting of 18 cultures of this area illustrates ups and downs in evolution of cultures. Out of five positive variations of the amplitude the rise is observed for pit-comb, Sosnitsa, Yukhnovka, Kiev cultures and sites of the 10th-13th cent. A group of sites of exclusive, namely, pre-Yukhnovian culture which opens early iron century of this area is discovered. It is obvious that the pre-Yukhnovian culture was influenced by Sosnitsa, Bondarikha and, most of all, by Lebedovka cultures.

Одержано 15.03.95.

СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ ЗНАРЯДЬ ЯК ФАКТОР АНТРОПОГЕНЕЗУ

С. В. Смирнов

Стаття присвячена процесу виникнення спеціалізованих знарядь як одному з важливих факторів становлення праці в антропогенезі.

Перш ніж безпосередньо перейти до викладу теми дослідження слід окреслити ті теоретичні позиції, у межах яких воно здійснюється.

По-перше, антропогенез оцінюється як цілісний за характером процес становлення соціальних та біологічних якостей людини, що відповідає перехідному періоду від царства тварин до людського суспільства. Цілісний характер антропогенезу визначається цілісним результатом цього процесу — виходом на історичну арену цілісної біосоціальної істоти — суспільної людини, у якій біологічне опосередковане соціальним, що відіграє головну, визначальну роль. Монізм людини і цілісне уявлення про процес її походження зумовлює негативне ставлення до поширених, особливо в археології палеоліту, дуалістичних уявлень про те, що становлення морфофункціональної структури людини та її соціальних якостей — це різні процеси, які відбувались у різний час і різними темпами.

Оцінка антропогенезу як перехідного періоду від царства тварин до людського суспільства ґрунтується на розумінні великих якісних відмінностей тварин від людини, тваринного способу життя від людського. Різниця між твариною та людиною настільки значна, що для еволюційного перетворення тварини у суспільну людину мусив мати місце тривалий перехідний період. Цим спростовуються спрощені й антиісторичні за змістом уявлення про те, що людина, чи принаймні деякі людські характеристики, як, наприклад, праця, могли виникнути раптово без відповідного розтягнутого у часі генетичного процесу. Саме тому теорія антропогенезу в класифікації наук розглядається як особлива наукова дисципліна, що не належить ні до біологічних, ні до соціальних наук, а є науковим знанням перехідного типу. Усе це визначає міждисциплінарний характер теорії антропогенезу, що вимагає від кон-

© С. В. СМІРНОВ, 1998

кретних наук, і археології палеоліту в тому числі, нетрадиційних методичних зусиль в оцінці фактів.

Таким чином, цілісність і перехідність антропогенезу виступають не як рівні серед інших, а єдино можливі і тому необхідні методологічні засади вивчення цього складного і багатогранного процесу. Цілісність антропогенезу є реалізацією системних уявлень про людське суспільство і процес його історичного виникнення¹. Цілісне уявлення про процес становлення людини дозволяє уникнути багатьох негативних наслідків вивчення внутрішнього механізму цього процесу, викликаних тим, що він розглядається або в руслі еволюційно-біологічного, або соціально-трудового підходу. Принцип цілісності дає змогу позбавитись однобічного акцентування уваги або на біологічних, або на соціальних факторах і забезпечити збалансовану єдність біологічного і соціального в антропогенезі.

По-друге, у цій роботі, як в розробці проблеми антропогенезу взагалі, мусять бути забезпечено єдине розуміння людини — її сутності та природи. Склалось так, що у питаннях вивчення антропогенезу існує два різних підходи — еволюційно-біологічний та соціально-трудовий. У межах еволюційно-біологічного підходу проблема походження людини вирішується в руслі дії біологічних закономірностей; якщо і йдеться про соціальні фактори, то вони розглядаються частіше всього самі по собі, тобто без належного ув'язування біологічного і соціального. У межах соціально-трудового підходу проблема розв'язується на шляху відшукування прототипів праці та інших пов'язаних з нею соціальних феноменів у біологічних попередників людини; біологічні фактори розвитку розглядаються як другорядні. У першому випадку під людиною розуміється біологічний рід *Номо*, який включає кілька біологічних видів: пітекантропи (архантропи), неандертальці (палеоантропи) та сучасна людина *Номо sapiens* (неоантроп). Щодо одловайського презінджантропа, то навколо нього точиться чимало суперечок: одні з огляду на австралопітекову структуру тіла відносять його до викопних мавп, інші, спираючись на наявність найдавніших штучних знарядь з каменю, до роду *Номо*. Звідси назва *Номо habilis* (людина уміла).

Різне розуміння людини спричинило складні пізнавальні колізії. Еволюційно-біологічний підхід до оцінки людини розглядає антропогенез як становлення роду *Номо*, подальший розвиток на шляху до *Номо sapiens* — як еволюцію людини. Соціально-трудовий підхід оцінює антропогенез як становлення *Номо sapiens* та притаманних йому соціальних факторів розвитку. Ось чому в науковій літературі з питань антропогенезу існує маса непорозумінь. Практично не існує праць, автори яких дотримувались би на всіх етапах дослідження якогось одного розуміння людини. У межах однієї авторської концепції, як правило, використовується різне розуміння людини, що створює значні внутрішні суперечності та логічні тупики. Навіть такий видатний фахівець у галузі антропогенезу як Ю. І. Семенов, якого завжди характеризують висока теоретична культура досліджень, не зміг уникнути цих вад. Так, час існування хабілісів, пітекантропів та неандертальців ним оцінюється як перехідний період до суспільної людини *Номо sapiens*, і в той же час всупереч цьому пралюдиною названі не перехідні до сапієнса форми, а викопні мавпи австралопітеки. Зрозуміло, що у першому випадку людина розглядається у філософсько-соціологічному смислі, а в другому — в біологічно-класифікаційному.

Позбутися суперечностей і створити логічно впорядковану систему знань про походження людини можна лише за однієї умови — коли всі дослідники незалежно від фахової приналежності під людиною будуть розуміти соціальну істоту, життєдіяльність якої визначається системною єдністю праці, свідомості та колективності. Йдеться про те, що в усіх випадках необхідно послідовно дотримуватись моністичного погляду на людину і цілісної, системної оцінки антропогенезу, розуміючи, що походження людини — це тривалий перехідний період від царства тварин до людського суспільства, про що ми говорили вище.

По-третє, праця в цьому дослідженні розглядається як основоположна і визначальна суспільна характеристика людини, як основа її багатогранного

соціального буття. Оскільки граця це суто соціальний феномен, що не існує без людини і поза людиною, становлення людини є перш за все і головним чином становленням праці. Саме у цьому смисл добре відомого афоризму Ф. Енгельса «праця створила саму людину»². Це трактування не є чимось новим: досить вчитатись у перший абзац праці Ф. Енгельса³, з якої взятий цей афоризм, щоб зрозуміти його смисл. І доводиться дивуватись, що більшість наших дослідників протягом багатьох десятиріч розуміли цей афоризм як вказівку на те, що спочатку виникла праця, а потім під її впливом викопна мавпа перетворилась на людину.

Праця — процес перетворення продуктів природи в предмети соціокультурного світу, тобто процес технологічного впливу суспільної людини на природу, що здійснюється за допомогою спеціально створених знарядь праці (засобів праці). Знаряддя праці — необхідний компонент трудової діяльності, і якщо ми говоримо, що становлення праці є основним стрижнем антропогенезу, то мусимо водночас говорити про становлення знарядь праці. Сутність знаряддя праці може бути виявлена лише шляхом системного розгляду усєї сукупності знарядь праці. Оскільки система знарядь праці включає в себе знаряддя праці для виробництва знарядь праці (знаряддя праці першого підрозділу) і знаряддя праці для виробництва предметів споживання (знаряддя праці другого підрозділу), становлення знарядь праці мусить вивчатись крізь призму становлення її двочленної структури. Отже, на статус знаряддя праці може претендувати лише той штучно створений інструмент, який є елементом двочленної системи засобів праці.

Такий підхід дозволяє, спираючись на археологічний матеріал, відшукати межу, коли прості штучні знаряддя переростають у власне знаряддя праці і розглядати цей рубіж як показник завершення процесу становлення трудової діяльності, отже антропогенезу загалом.

Говорячи про теоретичні основи розуміння трудової діяльності, слід наголосити, що головна функція праці не технологічна, бо технологічні зв'язки з оточуючою природою у найпримітивніших формах існують у живій природі. Головне в праці — її соціально-утворююча роль. Праця надає людині не лише предмети, необхідні для підтримання життя: вона є процесом створення соціальних зв'язків між людьми. Лише в праці людина розкриває себе як суспільна істота і створює соціальні відносини, що лежать в основі існування людського суспільства. Матеріальним еквівалентом соціально-утворюючої функції праці є знаряддя праці першого підрозділу. Саме в них від покоління до покоління нагромаджується соціально-трудова досвід людства. Функціонування цих знарядь спричиняє саморозвиток суспільного виробництва, а відтак і суспільства взагалі. Про це ми вже писали неодноразово⁴. Ось чому в питанні генезису системи засобів праці основна увага мусить бути приділена виникненню спеціально створених знарядь для виробництва знарядь. Не випадково суспільною працею вважається та знаряддева діяльність, головним компонентом якої є спеціальна діяльність по виробництву знарядь для виробництва знарядь⁵.

Ми не випадково наголошуємо на необхідності всеосяжного розуміння праці. Традиційно склалось так, що в археології палеоліту та інших наукових дисциплінах, що вивчають антропогенез, і до сьогоднішнього дня панують давно віджилі надто спрощені уявлення про праця та знаряддя праці. Загальноновживаною у цих науках є констатація, що праця — це суто технологічний процес за допомогою знарядь. Про значення соціально-утворюючої функції праці і механізми, що її забезпечують, навіть не згадується. Не дивно, що проблема становлення трудової діяльності у цих науках не сформульована як основне завдання вивчення антропогенезу. Вважається, що праця виникає раптово у вихідному пункті цього процесу.

Теоретичне обґрунтування цим поглядам намагався дати В. П. Алексеев. Головна вихідна теза, яка визначає його підхід до проблеми появи трудової діяльності, полягає у тому, що немає сенсу вивчати якісні етапи розвитку знаряддевої діяльності на шляху до появи справжньої праці. Диференціація знаряддевої діяльності за рівнем розвитку, на його думку, може здійснюватись лише у сфері філософського знання; що ж стосується конкретно-науко-

вих розробок, то такий підхід тут, за переконанням В. П. Алєксєєва, не потрібний⁶. За В. П. Алєксєєвим виходить, що філософія реконструює один процес, а конкретні науки — інший. Але ж і філософія, і конкретні науки мусять досліджувати один процес — той, що мав місце в реальному житті, але досліджувати його з різних боків і на різних рівнях узагальнення. Ця помилкова позиція В. П. Алєксєєва пов'язана зі своєрідною оцінкою праці, яку він повторює багато разів: будь-яка знаряддева діяльність є праця. «На глибоке переконання автора, — пише він, — знаряддева діяльність є лише у гомінід. Вона є корисна, цілеспрямована праця»⁷. «Вважаю, — підкреслює він в іншому місці, — що про знаряддеву діяльність або працю можна говорити лише як про працю людську, а вона починається з виникнення людського суспільства»⁸. Завершує розгляд знаряддевої діяльності В. П. Алєксєєв таким висновком: «Отже, знаряддева діяльність починається з людини, маючи на увазі не тільки сучасне людство, але і довгий ряд її гомінідних предків»⁹.

Як бачимо, В. П. Алєксєєв фактично все біологічне сімейство гомінід відносить до людей, що є грубою біолого-класифікаційною помилкою. Він наділяє готовою працею не лише всіх представників роду Номо, що вже давно стало типовим для палеоантропології та археології палеоліту, але й їх гомінідних попередників — австралопітеків та близьких до них викопних форм. У цій статті не місце детально аналізувати всі побудови В. П. Алєксєєва, але варто підкреслити методологічну хибність його підходів до проблеми виникнення праці. Надто спрощений підхід до розуміння специфіки трудової діяльності, ігнорування питань становлення праці як фундаментальної основи проблеми антропогенезу — все це привело В. П. Алєксєєва до того, що в його висновках для цього процесу фактично не залишилось місця. «...До появи людини сучасного виду, — пише він, — розвиток матеріальної і духовної культури людства відбувався в тісній залежності від еволюції його фізичних особливостей і рівень розвитку визначався рівнем морфофізіологічної організації найдавніших і давніх гомінід»¹⁰. Тут зігноровано принцип цілісності, і теоретично безпідставними є погляди, що праця і культуротворча діяльність взагалі протягом надзвичайно тривалого часу розвивались в умовах, коли ще не існувало такого важливого соціального феномену як свідомість. Адже сам В. П. Алєксєєв, посилаючись на наукові розробки фахівців з проблеми еволюції мозку та палеопсихологів, доводить, що свідомість і членоподільна мова остаточно склались тоді, коли на історичну арену вийшов Номо sарієns. Утворення типово сапієнтних областей мозку на етапі пітекантропа та неандертальця ним справедливо розглядається як морфофізіологічна підготовка до появи свідомості, абстрактного мислення та справжньої людської членоподільної мови¹¹.

Говорячи про спеціалізацію знарядь як фактору антропогенезу, мусимо перш за все сказати, що спеціалізація засобів праці є однією з найсуттєвіших ознак розвитку матеріального виробництва. Людська праця завжди і за всіх умов є процесом диференційованим, котрий підкоряється закону постійного підвищення продуктивності праці. Дія цього універсального закону безпосередньо пов'язана з функціонуванням знарядь праці спеціалізованого типу. І це зрозуміло, адже спеціалізовані знаряддя праці набагато продуктивніші, ніж знаряддя багатофункціональні. Тому постійне зростання продуктивності праці на всіх етапах розвитку сформованого людського суспільства відбувалось за рахунок зростання спеціалізації засобів праці, тобто розширення спектру спеціалізованих знарядь праці. Темпи прогресу матеріального виробництва безпосередньо залежать від темпів зростання рівня спеціалізації знарядь праці. Зі сказаного можна зробити висновок: становлення знаряддевої спеціалізації є однією з важливих умов генезису праці, а поява остаточно сформованих спеціалізованих знарядь праці є однією з ознак завершення процесу становлення засобів праці, виробництва і всього людського суспільства.

Якщо ці методологічні констатації правильні і точно використані для оцінки наукових фактів, то результати дослідження процесу виникнення спеціалізації знарядь мусять логічно узгоджуватись з результатами дослідження процесу становлення універсальної двочленної системи засобів праці та результатами дослідження процесу становлення виробничих органів тіла лю-

дини — мозку та рук. Йдеться про забезпечення системного бачення генезису трудової діяльності.

Важливою умовою одержання об'єктивних результатів є розробка спеціального термінологічного апарату, котрий використовується при вивченні археологічних джерел з доісторії праці. В археології палеоліту здавна використовуються назви знарядь, котрі склались у межах їх формально-типологічної оцінки. «Функціональні» назви знарядь протягом тривалого часу давались «на око», і тому слід пам'ятати, що традиційні «функціональні» назви мають умовний характер. Наприклад, олдовайські знаряддя типу різців функціонально не мають нічого спільного зі справжніми різцями, розквіт яких припадає на пізній палеоліт у зв'язку з поширеною в цей час обробкою кістки та рогу. Олдовайські «різці» одержали назву через те, що мають поздовжній скол, що віддалено нагадує різцеві сколи справжніх різців. Ці поздовжні сколи утворювались не в результаті цілеспрямованого оформлення ріжучої крайки, а цілком випадково від удару по твердому предмету. Їх можна віднайти в матеріалах різних епох — від олдовайських штучних знарядь до трипільських шліфованих сокирок. Те ж саме слід сказати і про ранньопалеолітичні скребачки. За формою деякі з них нагадують справжні скребачки пізнього палеоліту, але функціонально вони відрізняються від них, бо не є спеціалізованими знаряддями для обробки шкіри.

Неадекватність традиційних в археології функціональних визначень повною мірою була оцінена тоді, коли набрав силу експериментально-трасологічний метод дослідження археологічних матеріалів. Вивчення слідів виробничого використання ранньопалеолітичних інструментів за допомогою оптичної техніки та зіставлення їх зі слідами спрацьованості на експериментальних аналогах стародавніх знарядь дозволяє переоцінити старі формально-типологічні характеристики і одержати об'єктивну функціональну оцінку. У подальшому викладі ми будемо орієнтуватись на висновки тих фахівців, які професійно працюють у галузі експериментально-трасологічних досліджень, бо саме їх висновки мають для проблеми генезису праці визначальне значення.

Які ж об'єктивні функціональні характеристики ранньопалеолітичних знарядь? Інвентар найдавнішої в ранньому палеоліті, а отже і в антропогенезі, олдовайської епохи характеризується перш за все наявністю так званих галькових знарядь. Це природні гальки зі слідами сколів з одного чи двох боків, якими сформовано грубу робочу крайку. Часто пишуть, що олдовайські чоппери та чопінги є типологічно витриманою групою. Це правильно, але слід пам'ятати, що загальна форма галькових знарядь в основному визначається природною формою гальки. Робоча ділянка є створеним серією грубих ударів нерівним лезом з зазубринами, виступами, ум'ятинами тощо, які загалом повторювали форму гальки. «Чоппери і чопінги, висловлюючись суворо, — пише О. Є. Матюхін, — можна віднести до категорії напівстандартних знарядь»¹².

Однією з важливих характеристик чопперів та чопінгів є те, що виготовлення і використання цих знарядь не було відчленоване від виготовлення і використання ядрищ-нуклеусів. Йдеться про те, що функціонально галькові знаряддя і нуклеуси олдовайської епохи у багатьох випадках не розрізняються між собою. Вони могли використовуватись залежно від конкретної ситуації і як знаряддя універсального призначення, і як нуклеуси для одержання відщепів, які також могли використовуватись як поліфункціональні знаряддя¹³.

Ці специфічні поліфункціональні особливості знарядь з каменю збереглися і в наступну після олдовайської ашельську епоху. «Галькові знаряддя, біфаси, монофаси, колуни та піки, — підбиває підсумок опису функцій ранньопалеолітичних знарядь О. Є. Матюхін, — широко застосовувались в палеоліті для перерубування, скобління, стругання, пиляння стовбурів дерев та гілляк, наприклад, при виготовленні списів, різних кілків, палок тощо. Ними також здійснювались вилучення сучків, кори з дерев, затесування дерев'яних предметів, довбання з метою одержання виїмок, заглиблень і т. ін. Не можна звичайно виключати також їх використання для видобування коріння

їстивних рослин, а також викопування різних ям. В той же час галькові знаряддя, очевидно, знаходили незначне застосування при розбиранні туш тварин, особливо великих. Навпаки, біфаси, монофаси, колуни і піки поряд з необробленими відщепами, пластинками та знаряддями із відщепів дуже успішно використовувались у цій операції»¹⁴.

Це добре відомі висновки, проте вони не одержали належної соціологічної оцінки. Головне тут полягає у тому, що про функціональну спеціалізацію олдовайських галькових знарядь тут не може бути й мови. З точки зору становлення праці це у повному розумінні зародковий стан, коли функціонально ще нічого не визначено і не диференційовано. Сказане повною мірою узгоджується з тим, що психічна діяльність хабіліса — виготовлювача галькових знарядь та матеріалів, які їх супроводять, — мала досвідомий характер, бо в структурі мозку ще не було зон, котрі відповідають за свідому поведінку. У цьому питанні серед палеопсихологів немає жодних сумнівів.

О. Є. Матюхін на підставі трасолого-експериментальних досліджень доводить, що на початкових етапах раннього палеоліту (олдовай, ашель) «відбувалось перш за все формування творчого мислення, його технологічних, конструктивних та естетичних компонентів»¹⁵. Загальну оцінку знаряддевої діяльності олдовайської та ашельської епох О. Є. Матюхін висловлює у таких словах: «Йдеться не про систематичний трудовий процес, не про виробництво як таке, а про формування його елементарних компонентів, про складні форми предметної діяльності, суть якої залишається поки що цілком нез'ясованою. Виготовлення знарядь на цій стадії мало ситуаційний, непостійний характер. Це був період повільного засвоєння найдавнішими людьми найпростіших закономірностей технології обробки каменю, властивостей вихідного матеріалу, а також формування у них усвідомленого конструктивного мислення»¹⁶.

«Ми утримуємось від філософського обґрунтування розглядуваних явищ», — пише О. Є. Матюхін¹⁷. Шкода, що він свідомо не виходить на рівень філософського аналізу зроблених ним цих важливих, суто емпіричних, висновків. Якби він вчинив навпаки і зробив кроки до філософського осмислення одержаних ним результатів, то дійшов би висновку, що у даному випадку йдеться не про предметну діяльність, «суть якої залишається поки що цілком нез'ясованою», а про генезис трудової діяльності на ранньому його етапі, отже про початкові стадії антропогенезу. І тоді О. Є. Матюхіну довелося би говорити не про найдавніших людей, а про перехідну істоту, тобто про пралюдину періоду антропогенезу, і не про людське суспільство раннього палеоліту як таке, а про перехідний стан від царства тварин до людського суспільства, тобто про період становлення людства. До того ж йому не довелося би говорити, спираючись на горезвісну логіку здорового глузду, про «навички абстрактного мислення» в олдоваї та ашелі¹⁸, і про «абстрактні моделі в свідомості давніх людей»¹⁹, а звернутись до теоретично грамотних висновків палеопсихологів про когнітивні можливості пралюдини олдовайської та ашельської епох. За однастайними висновками фахівців у галузі еволюції мозку та палеопсихології свідомість та характерне для неї абстрактне, тобто логічне, мислення вперше з'являється у *Homo sapiens* пізнього палеоліту.

Висновки щодо поліфункціональності олдовайських та ашельських знарядь робить також А. К. Філіппов. Він також доводить, що окремі олдовайські вироби, які залучаються до знарядь, взагалі мають випадкове походження: «Олдовайські різці, скребачки та інші форми, з одного боку, є нічим іншим як побічним продуктом розколювання..., з іншого — продуктом утилізації різних сколів. В олдоваї між технічними формами та їх сировинним арсеналом чітких меж немає. Цей період може бути віднесений до самого початку становлення «технічного виробництва»²⁰. Як і у випадку з О. Є. Матюхіним слід критично поставитись до спроб А. К. Філіппова реконструювати пізнавальні можливості архантропа без урахування фактів та висновків палеоневрології та палеопсихології. Так, він пише, що в олдовайську епоху була усвідомлена мета загострення активної частини гальки, а в ашелі — спочатку усвідомлене значення поєднання вістря та леза, одного леза з іншим, а по-

тім — усвідомлені стадії обробки каменю²¹. Знайомство зі спеціальною літературою з питань генезису свідомості доводить, що все було далеко не так.

На зміну ашельській епісі приходить епоха мустьє, що безпосередньо передує пізньому палеоліту. Які ж зміни відбулись у сфері функціонального призначення знарядь з каменю? Спробуємо відповісти на це питання, орієнтуючись на результати експериментально-трасологічного вивчення мустьєрських знарядь, одержані В. Є. Щелінським — одним з провідних фахівців у цій галузі.

Головне досягнення цієї епохи полягає у тому, що замість тотального поліфункціоналізму олдовайської та ашельської епох в мустьєрський час, за висновками В. Є. Щелінського, «...вперше встановлюється різноманітність призначення та функцій мустьєрських кам'яних знарядь, задокументоване не тільки відмінностями морфології, але й різними комплексами ознак зносу від роботи, які збереглися на цих знаряддях. Виявилось, — пише він далі, — що мустьєрська людина виготовляла та використовувала у своїй виробничій діяльності досить значні за складом набори кам'яних знарядь, котрі включають ножі, різці, скребачки для різних матеріалів, проколки-прокрутки, стамески, струги, свердла. У багатьох випадках можна констатувати зв'язок форми та функції, незважаючи на динамічний характер»²².

Майже половина мустьєрських знарядь припадає на різноманітні ножі, які виготовлялись очевидно для оббідування туш забитих на полюванні тварин. Є скребачки для обробки (обезжирювання та зняття міздрі) шкір, і проколки, які дозволяють припускати, що існувало виготовлення хутряного одягу, а також інші знаряддя. Для нашої теми найважливіше значення мають такі функціональні визначення В. Є. Щелінського: «...багато знарядь виявились до деякої міри спеціалізованими для конкретних операцій (ніж, різці, струги, скребачки для різних матеріалів, проколки-прокрутки, свердла). Про це свідчать як форма та характер обробки знарядь, так і сліди зносу від роботи на них. Останні нерідко належать не до одного (однофункціональні знаряддя), а до двох-трьох комплексів, котрі зіставляються з трудовими операціями, які звичайно пов'язані, доповнюють одна одну при певних видах роботи (наприклад, ножі для різання і струги, котрі супроводились вістрям, ножі для різання і струги, проколки-прокрутки). Разом з тим є знаряддя, на яких комплекси ознак зносу мабуть не є результатом послідовних трудових операцій, що виконувались знаряддями (наприклад, ніж для різання, проколювання і стругання; ніж для різання, стругання, проколювання, прокручування та скобління; виріб незрозумілого призначення, котрий використовувався як скребачка для твердообразивного матеріалу). Такі знаряддя на відміну від спеціалізованих очевидно були універсальними, а скоріше використовувались у різний час»²³. «Багато мустьєрських знарядь, — ще раз повторює В. Є. Щелінський, — безумовно були поліфункціональні. Але такі знаряддя зовсім не переважали»²⁴.

Як бачимо, у мустьєрський час вперше з'являються знаряддя, призначені для використання в якійсь одній функції. Проте, ця спеціалізація ще не була повною і завершеною. Часто монофункціональні знаряддя додатково використовувались для виконання інших виробничих функцій. Було помічено, що одні і ті ж операції часто виконувались різними за формою та іншими параметрами знаряддями. І це пояснює той факт, що спектр мустьєрських знарядь був набагато ширший, ніж кількість виконуваних функцій. Не випадково, В. Є. Щелінський говорить, що монофункціональні знаряддя епохи мустьє були лише до деякої міри спеціалізовані²⁵.

У становленні спеціалізації знарядь докорінні зміни відбулись з початком пізнього палеоліту. У пізньопалеолітичний час з'являються у масовому порядку різці, скребачки, проколки та інші знаряддя, що, як свідчать результати трасологічного аналізу, призначались для виконання однієї технологічної функції.

Різець — вископродуктивний інструмент для різання кістки та рогу. Численні вироби з кістки, бивня та рогу, котрі є однією з визначальних технічних ознак пізньопалеолітичної епохи, існують завдяки винайденню і значному поширенню різців, спектр яких у пізньопалеолітичний час був досить

великий. Можна не сумніватись, що в цей час різець широко використовувався також і для обробки дерева, яке, на жаль, погано зберігається в землі. Вимочені та розпарені над вогнем кістка та ріг досить легко піддаються обробці різцем, і саме у такий спосіб розчленовувався мамонтовий бивень, з якого потім виготовляли різноманітні речі виробничого та побутового призначення, часто дуже складної конфігурації. У цьому зв'язку досить згадати плескати орнаментовані браслети з Мізіна, пластинчасті нашивки на одяг з Сунгіря, численні жіночі статуетки з багатьох пам'яток Євразії.

Пізньопалеолітичні різці за специфікою ріжучої крайки (вузька грань, утворена двома площинами, що сходяться під прямим або гострим кутом) різоче нагадують сучасні різці для різання металу. У пізньому палеоліті оброблюваний матеріал лежав нерухомо, а різець приводився в дію руками від себе; у сучасному виробництві оброблюваний матеріал закріплюється нерухомо, або приводиться в обертовий рух на верстаті. У першому випадку різець рухається в одному заданому напрямку, у другому — закріплюється нерухомо. Різниця ще й у тому, що ріжуча крайка пізньопалеолітичних різців утворюється одним чи кількома точними ударами, а у сучасному виробництві ріжуча крайка металевих різців загартується і загострюється за допомогою абразива. Але важливо підкреслити головне — єдиний принцип обробки матеріалів методом різання.

Скребачка на пластині — типовий спеціалізований пізньопалеолітичний інструмент для обробки шкіри. Експериментальний аналіз свідчить, що заокруглена робоча крайка скребачок дозволяла здійснювати такі важливі операції як обезжирювання та міздріння шкіри, котра потім йшла у виробничий та побутовий вжиток. Скребачкою працювали, натискаючи її на оброблюваний матеріал під кутом і рухаючи її на себе.

Спеціалізоване призначення мала проколка — інструмент з ретельно обробленою на вістря робочою частиною. Технічна суть проколки полягає у тому, що вона не розрізає оброблюваний матеріал, а розсуває його волокна у різні боки, утворюючи таким чином отвір незначного діаметру. Утворений таким шляхом отвір з часом затягується. Так за допомогою проколки, виготовлених спочатку з кременя, а потім кістки, виготовляли хутряний одяг, шкіряні сумки і, можливо, навіть, як свідчать стенографічні дані, посуд.

Вузько спеціалізованими були мисливські списи, оснащені спеціальними наконечниками, що виготовлялись з кременя або кістки і закріплювались у дерев'яному руків'ї. Якщо перші нечисленні мисливські кам'яні наконечники з'явилися ще у пізньому мустьє, то наконечники з кістки — досягнення пізньопалеолітичної доби. Вони являли собою видовжені загострені стрижні, які були монолітними або оснащувались крем'яними платівками, закріпленими у повздовжніх пазах за допомогою в'язучої речовини.

Крім цих, вузько спеціалізованих знарядь з кременя та кістки у пізньому палеоліті були у широкому вжитку інші знаряддя менш спеціалізованого типу, наприклад, м'ясні ножі, які використовувались переважно для розрізання м'яса, але інколи використовувались також і для інших потреб.

З огляду на вузько спеціалізовані знаряддя пізньопалеолітичної доби стає зрозумілою неповна, або часткова, як відзначалось вище, спеціалізація окремих мустьєрських знарядь. Оскільки суспільна праця — завжди процес технологічно диференційований, поява в мустьє перших, ще не до кінця спеціалізованих, крем'яних знарядь може бути оцінена як матеріальне свідчення генезису знаряддевої спеціалізації, а отже, як один із боків процесу становлення праці. Зрозуміло, що універсалізм знарядь олдовайської та ашельської епох не міг відразу змінитись розвинутою знаряддевою спеціалізацією пізньопалеолітичної доби, і неповна або часткова спеціалізація деяких мустьєрських знарядь є історично необхідною проміжною ланкою на тривалому шляху від знаряддевого універсалізму до знаряддевої спеціалізації. Таким чином, показаний на конкретних археологічних матеріалах процес виникнення знаряддевої спеціалізації протягом мустьєрської доби виступає як один з показників генезису трудової діяльності і суспільного виробництва.

У цій статті, як і в попередніх працях з питань антропогенезу, ми відзначали цілісний характер цього процесу взагалі і генезису праці зокрема. З

огляду на сказане важливо простежити як поява технологічно спеціалізованих засобів діяльності корелюється зі становленням інших факторів праці.

Ми неодноразово підкресливали²⁶, що система засобів праці, що включає в себе знаряддя для виробництва знарядь (знаряддя праці першого підрозділу) та знаряддя для виробництва предметів споживання (знаряддя праці другого підрозділу), остаточно складається при переході до пізнього палеоліту. Не будемо знову наводити аргументи, але підкреслимо ще раз, що знаряддям для виробництва знарядь вважається знаряддя, спеціально виготовлене для виконання цієї важливої соціальної функції. Вкрай помилковою є позиція, коли за знаряддя для знарядь приймаються природні брили каменю, котрі використовувались як кувадла або природні гальки-відбійники. Справжнє знаряддя для виробництва знарядь є тоді, коли існує спеціальна діяльність по їх цілеспрямованому виготовленню. При цьому слід нагадати, що знаряддя для виготовлення знарядь акумулюють матеріалізований суспільно-трудоий досвід людства, що вони є матеріальним еквівалентом соціально-утворюючої функції праці, і що їх функціонування є визначальною умовою саморозвитку матеріального виробництва і суспільства загалом. Система штучно виготовлених знарядь набуває статусу засобів суспільного виробництва тоді, коли в ній чільне місце посідають спеціально виготовлені знаряддя для виготовлення інших знарядь. Не випадково в соціології та філософії вважається, що працею може вважатись лише та діяльність, у якій як найголовніший компонент присутня спеціальна діяльність по виробництву знарядь для знарядь. Сказане є фундаментальним теоретичним принципом для оцінки археологічних джерел з проблеми антропогенезу.

У цій статті не місце розкривати механізм становлення системи засобів праці. Проте, спираючись на теоретичні засади, можна говорити, що першими з'явилися знаряддя для виготовлення предметів споживання, оскільки потреба в останніх — в їжі перейшла в антропогенез з царства тварин. На відміну від них виникнення знарядь для знарядь є результатом антропогенезу, бо саме вони є вищою соціальною потребою людини і саме їх функціонування забезпечує саморозвиток людства. Ось чому в центрі процесу становлення системи засобів праці перебуває становлення знарядь праці першого підрозділу. Виникнення знарядь для знарядь спочатку відбувалось, мабуть, шляхом одержання знаряддями другого підрозділу нових додаткових функцій і перетворення їх на знаряддя універсального призначення, а потім позбавлення деяких з них генетично первинних соціальних функцій і остаточного перетворення їх у знаряддя першого підрозділу. Лише так можна поєднати теоретично вивірені підходи до проблеми і факти про універсалізм одловайських та ашельських знарядь. Тут поки що не все ясно, але зрозуміло, що попередні уявлення автора цієї роботи про механізм становлення засобів праці вимагають корекції та доопрацювання.

Безпосередньо повертаючись до теми нашого дослідження, можна сказати, що технологічна спеціалізація у закінченому вигляді виникає тоді, коли виникають спеціально створені знаряддя для знарядь і отже остаточно складається охарактеризована вище система засобів виробництва. Відзначений збіг не випадковий: він відповідає системному баченню процесу генезису засобів праці і трудової діяльності взагалі.

З настанням пізнього палеоліту встановлюється також притаманна матеріальному виробництву всіх історичних епох двоетапна організаційно-технологічна структура праці, що включає два найважливіших технологічних етапи: виготовлення заготовки-напівфабриката та перетворення його у закінчений виріб необхідного призначення. Суть цієї структури розкрита нами в деяких попередніх працях²⁷. Тут можна лише сказати таке. Впродовж всієї історії матеріального виробництва людство намагається звести трудові витрати до можливого мінімуму, що безпосередньо пов'язано з дією закону постійного зростання продуктивності праці. Досягається це шляхом підвищення значення і ролі першого технологічного етапу і зменшення значення і ролі другого технологічного етапу. Виражається це у намаганні одержати заготовку такої високої якості, яка б не вимагала значних витрат сировини, робочого часу і трудових зусиль на етапі перетворення наявної заготовки у закінчений

виріб. Тобто йдеться про максимально можливе скорочення шляху від сировини до готової продукції. Техніка литва за восковою моделлю у давні часи, сучасна техніка точного кування, точного литва, так звана порошкова металургія — це лише окремі прояви цих намагань.

Цьому правилу підпорядкована і так звана пластинчаста техніка сколювання пізнього палеоліту. Вона була досить економною, адже одержання з пірамідального або призматичного нуклеуса високоякісної пластинчастої заготовки є водночас підготовкою робочої поверхні нуклеуса до сколювання наступної пластини.

Пластинчасте сколювання пізнього палеоліту виросло в лоні так званої левалуазької техніки раннього палеоліту. Її суть полягає в спеціальній підготовці нуклеуса до сколювання заготовки такої якості, яку можна вживати як знаряддя при мінімальній вторинній обробці або взагалі без неї. Цією ознакою левалуазька техніка різко вирізняється від інших ранньопалеолітичних систем розколювання каменю, які базувались на одержанні низькоякісних заготовок, котрі вимагали значних трудових зусиль на етапі вторинної обробки.

Мусимо сказати, що ці наші погляди на левалуазьку техніку раннього палеоліту і зв'язок з нею пластинчастої техніки пізньопалеолітичної доби зазнали критики з боку ряду дослідників, які виступили з думкою про те, що до левалуазької техніки слід відносити способи виготовлення та використання так званих черепахоподібних нуклеусів та нуклеусів для трикутних сколів. Що ж стосується паралельного сколювання, то йому вони відводять роль незалежної від левалуазького принципу системи сколювання²⁸.

Дискусія щодо історичної долі левалуазької техніки раннього палеоліту мабуть без будь-якого просування вперед тривала б і далі, оскільки наші опоненти так і не вийшли за межі термінологічних суперечок. Але останнім часом були знайдені гомогенні комплекси, дослідження яких шляхом ремонту показали, що черепахоподібний нуклеус є першим етапом використання ранньопалеолітичних нуклеусів паралельного сколювання, тобто що черепахоподібний нуклеус і нуклеус паралельного сколювання є різними способами реалізації одного і того ж технічного напрямку²⁹. Так наші положення про виростання паралельного сколювання пізнього палеоліту з надр левалуазької техніки раннього палеоліту одержали несподіване підтвердження.

Паралельне сколювання в ранньому палеоліті існувало поруч з іншими технічними напрямками обробки каменю. При переході до пізнього палеоліту вони зникають з історичної арени і лише система паралельного сколювання як найефективніша серед них перетворюється на цьому історичному рубежі в універсальну технологічну умову організації матеріального виробництва. Тобто йдеться про завершення процесу становлення універсальної двочленної організаційно-технологічної структури праці.

Як бачимо, завершення генезису технологічної спеціалізації знарядь збігається також і з часом переходу до організаційно-технологічної структури праці, що з огляду на системне бачення антропогенезу не може не оцінюватися як висновок достатньо аргументований.

Оскільки праця є процес свідомий, у якому суспільна людина реалізує свої соціальні потенції, становлення праці не може розглядатись поза становленням свідомості. Є дві можливості виявити той історичний рубіж, коли перехідна істота перетворюється у свідому соціальну істоту: перша розкриває процес становлення суто людських, так званих сапієнтних зон мозку як біологічного органу свідомості, друга — процес становлення суспільних форм свідомості, найкраще з яких в археологічних реаліях представлені релігія та мистецтво.

Фахівцями з питань еволюції мозку на підставі вивчення відбитків мозкової порожнини викопних гомінід добре показано, що лише сапієнс пізнього палеоліту має сформовані мозкові структури, котрі регулюють логічне мислення, абстрактні уявлення, членоподільну мову, тобто свідому соціальну поведінку. Мозок генетичних попередників сапієнса ще не можна назвати органом свідомості, оскільки суто сапієнтні зони у них перебували на етапі інтенсивного росту, особливо у неандертальців. Щодо цих висновків у палео-

неврологів та палеопсихологів немає жодних сумнівів. До речі, саме при переході до пізньопалеолітичного сапієнса завершується формування другого трудового природного органу людини — руки, здатної до силового утримання важких предметів та до тонких ледь помітних рухів.

Релігія як форма ілюзорного відтворення в свідомості людини всього сущого на світі у сформованому вигляді з'являється у пізньому палеоліті. Тут не місце вдаватися до дискусій щодо генезису релігії. Відзначимо лише, що методологічний аналіз теоретичних побудов, у яких фігурують найдавніші неандертальські поховання, показує, що ці археологічні комплекси є свідченням не сформованих релігійних вірувань, а складного і тривалого процесу їх історичного виникнення³⁰.

Поява мистецтва — теж досягнення пізнього палеоліту. Деякі повідомлення про так зване мистецтво неандертальців будуються на нічому не виправданій сенсаційності і не витримують ні археолого-джерелознавчого, ні теоретико-мистецтвознавчого аналізу.

Говорячи про походження трудової діяльності та її окремих факторів, зокрема спеціалізації знарядь праці, слід сказати, що праця не така проста категорія, як може здатися на перший погляд, і що теорія антропогенезу не сприймає спрощене, суто побутове її розуміння. Працю можна розглядати з різних боків: і як діяльність по створенню необхідних для людини предметів соціокультурного світу, і як свідому, цілеспрямовану діяльність, і як суто соціальну форму пристосування до природного довкілля. Її можна оцінювати з точки зору предметної структури, враховуючи при цьому, по-перше, суспільну людину як суб'єкта праці з її фізіологічною здатністю до праці (наявність мозку та рук як природних органів праці), по-друге, систему матеріальних засобів праці (знаряддя праці першого та другого підрозділів). Праця в той же час може оцінюватися як пізнавальна діяльність, позаяк саме в праці, спілкуючись з природою, людина пізнає закони її та власного існування. Праця — соціально-утворююча діяльність, вона формує суспільні зв'язки завдяки специфічному механізму функціонування засобів праці — перш за все знарядь праці першого підрозділу. Зрештою її можна розглядати як складно організовану диференційовану технологічну діяльність, що здійснюється за допомогою штучно створених матеріальних посередників — спеціалізованих знарядь праці. Саме цей аспект став для нас головним у цій роботі.

Якщо ми дотримуємось системного розуміння праці і всього антропогенезу (а таке розуміння є єдино правильним, бо людина та її спосіб буття у світі — це утворення системного типу), то мусимо зрозуміти, що всі фактори та боки трудової діяльності формувались у тісному взаємозв'язку. І якщо в теоретичних розробках такий взаємозв'язок забезпечено, то вони мають право претендувати на статус наукових. Ігнорування системного бачення генезису праці як основного стрижня теорії антропогенезу слід оцінювати як таке, що не забезпечує вмотивованість часткових та загальних висновків. У сучасних умовах науково достовірними вважаються лише ті теоретичні концепції, які логічно вписуються у широкі теоретичні полісистеми. Оперуючи археологічними реаліями та емпіричними висновками археології палеоліту, ми намагались керуватись цим методологічним правилом, і якщо в наших побудовах немає логічних суперечностей, то це означає, що загальну схему розвитку змалювано об'єктивно. Тепер постає завдання її збагачення та вдосконалення.

Примітки

¹ Смирнов С. В. Системность и некоторые вопросы изучения первобытности // Ф. Энгельс и проблемы развития древних обществ. — К., 1984. — С. 45—59.

² Смирнов С. В. Становление основ общественного производства (материально-технический аспект проблемы). — К., 1983. — С. 64, 65.

³ Энгельс Ф. Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — Т. 20. — С. 453.

⁴ *Смирнов С. В.* Становление основ...— С. 29—34; *Смирнов С. В.* Происхождение человека современная проблемная ситуация в археологии и пути ее разрешения // Проблемная ситуация в современной археологии.— К., 1988.— С. 114—116.

⁵ *Плетников Ю. К.* О природе социальной формы движения.— М., 1971.— С. 20.

⁶ *Алексеев В. П.* Становление человечества.— М., 1984.— С. 135.

⁷ Там же.— С. 129.

⁸ Там же.— С. 134.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.— С. 164.

¹¹ Там же.— С. 222—224.

¹² *Матюхин А. Е.* Орудия раннего палеолита // Технология производства в эпоху палеолита.— Л., 1983.— С. 144.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.— С. 187.

¹⁵ Там же.— С. 144.

¹⁶ Там же.— С. 145.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же.— С. 144.

¹⁹ Там же.— С. 165.

²⁰ *Филиппов А. К.* Проблема технологического формообразования орудий труда в палеолите // Технология производства в эпоху палеолита.— Л., 1983.— С. 62.

²¹ Там же.— С. 70.

²² *Щелинский В. Е.* К изучению техники и технологии изготовления и функций орудий мустерской эпохи // Технология производства в эпоху палеолита.— Л., 1983.— С. 117.

²³ Там же.— С. 110.

²⁴ Там же.— С. 133.

²⁵ Там же.

²⁶ *Смирнов С. В.* Становление основ...— С. 84—100; *Смирнов С. В.* Системность и некоторые вопросы...— С. 45—59; *Смирнов С. В.* Происхождение человека: современная проблемная ситуация...— С. 114—116; *Смирнов С. В.* Генезис праці — фундаментальна проблема вивчення раннього палеоліту // Археологічний збірник.— 1994.— 3.— С. 7—12.

²⁷ *Смирнов С. В.* Значение леваллуазской техники в каменном веке // СА.— 1978.— 4.— С. 5—15; *Смирнов С. В.* Становление основ...— С. 145—153, 206, 207.

²⁸ *Кухарчук Ю. В.* К истории проблемы леваллуа // Каменный век: памятники, методика, проблемы.— К., 1989.— С. 17—30; *Гладилин В. Н.* Что же такое «техника» леваллуа? // Каменный век: памятники, методика, проблемы.— К., 1989.— С. 30—45; *Ранов В. А.* Парадокс леваллуа // Каменный век: памятники, методика, проблемы.— К., 1989.— С. 46—50.

²⁹ *Boeda E., Geneste J.-M., Meignen L.* Identification de Chaines Operatoires Lithiques du Paleolithique ancien et moyen // Paleo.— 1990.— 2.— S. 53—80.— Fig. 4, 6, 7; *Inizan M.-L., Roche H., Tixier J.* Technologi of Knapped Stone // Prehistoire de la Pierre Taillee.— 1992.— T. 3.— S. 48—57.— Fig. 24.

³⁰ *Смирнов С. В.* Про деякі методологічні засади вивчення неандертальських поховань // Археологія.— 1990.— № 2.— С. 14—23; *Смирнов С. В.* Релігійність неандертальця: аргументи за і проти // Археологія.— 1997.— № 1.— С. 3—17.

С. В. Смирнов

СПЕЦИАЛИЗАЦИЯ ОРУДИЙ ТРУДА КАК ФАКТОР АНТРОПОГЕНЕЗА

Одной из характерных черт трудовой деятельности общественного человека является дифференциация труда. Она опирается на функционирование технологически специализированных орудий труда, то есть орудий, предназначенных для выполнения од-
«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1998 р.

ной определенной технологической функции. Использование специализированных орудий труда является главным условием достижения высших результатов труда. Повышение производительности труда от одной исторической эпохи к другой осуществляется путем расширения спектра специализированных орудий. Можно утверждать, что прогресс материального производства есть прежде всего и главным образом прогресс в сфере изготовления и производственного использования специализированных орудий труда. Без строгой функциональной специализации орудий труда быстрые темпы развития материального производства и человечества в целом были бы невозможны.

Вот почему возникновение орудийной специализации следует оценивать как одну из важнейших сторон становления труда и антропогенеза в целом. Археологические материалы олдовайской и ашельской эпох демонстрируют то состояние, когда функциональной специализации орудий еще не существовало. Материалы мустьерской эпохи наглядно показывают процесс переростания функционального универсализма олдовайской и ашельской эпох в технологически дифференцированное материальное производство позднего палеолита.

Процесс возникновения функциональной дифференциации орудий совпадает во времени с процессом появления орудий труда первого подразделения и, следовательно, со временем сложения всей системы средств труда. Он совпадает также со временем сложения универсальной двучленной организационно-технологической структуры труда. Завершение процесса возникновения орудийной специализации ознаменовалось выходом на историческую арену *Homo sapiens* позднего палеолита, обладающего всеми необходимыми психофизиологическими и морфофункциональными способностями к целенаправленному сознательному труду. Эти совпадения не случайны: они раскрывают целостный, системный характер антропогенеза как процесса становления общественного человека и свойственного ему социального способа жизнедеятельности.

S. V. Smirnov

SPECIALIZATION OF LABOUR IMPLEMENTS AS A FACTOR OF ANTHROPOGENESIS

Labour differentiation is one of typical properties characterizing labour activity of a man of community. This differentiation is based on functioning of technologically specialized labour implements, i. e. implements intended to perform one definite technological function. Making use of specialized labour implements is a principal condition for achieving the highest labour results. A progress in labour productivity from one historical epoch to the next proceeds due to widening of the range of the specialized implements. It is possible to state that the progress of material production is first of all and mainly the progress in the field of production and industrial usage of specialized labour implements. Rapid rates of development of material production and mankind evolution would be impossible without severe functional specialization of labour implements.

That is why specialization of labour implements should be estimated as one of the most important aspects of formation of labour and anthropogenesis on the whole. Archaeological findings of the Oldovain and Ashel epochs demonstrate the situation when no functional specialization of labour implements existed. Findings of the Mousterian epoch visually show the process of development of the functional universality of the Oldovain and Ashel epochs into technologically differentiated material production of the late paleolithic period.

The process of appearance of functional differentiation of labour implements coincides in time with the process of appearance of labour implements of the first subdivision and so, with the period of formation of the whole system of labour means. It also coincides with the period of formation of the universal two-member organization-technological structure of labour. The process of appearance of implement specialization was crowned by the late paleolithic *Homo sapiens* entered the historical scene. He possessed all necessary psychophysiological and morphofunctional abilities to purposeful conscious labour. The coincidences described are not occasional: they reveal integral, system-like character of the anthropogenesis as a process of formation of a man of community and a social way of life activity intrinsic to him.

Одержано 16.07.96.